(12) Dr. Sanjay Talatkar (Eco.) 145

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF HUMANITIES AND INTERDISCIPLINARY STUDIES
(Peer-reviewed, Refereed, Indexed & Open Access Journal)
DOI : 03.2021-11278686 ISSN : 2582-8568 IMPACT FACTOR : 5.828 (SJIF 2022)

सहकारी संस्था व पर्यावरण एक अभ्यास
(A Study of Cooperative Society and Environment)

प्रा. डॉ. संजय तळतकर
अर्थशास्त्र विभाग,
महिला कला महाविद्यालय,
गेवराई, जि. बीड
E-mail: sanjaytalatkar@rediffmail.com

DOI No. 03.2021-11278686 DOI Link :: https://doi-ds.org/doilink/08.2022-42236375/IRJHIS2208006

प्रस्तावना :

एकविसाव्या शतकात ज्या अनेक संकटांना तोंड द्यावे लागणार आहे, त्यात सर्वात मोठे संकट म्हणजे पर्यावरण प्रदूषण होय. मानवाचा आर्थिक विकास होणे गरजेचे आहे, पण त्याचबरोबर मानवाने आपले जीवन अधिक सुखी व समृध्द करण्यासाठी जमीन, पाणी, वनस्पती व प्राणी यांचा वापर इतक्या वेगाने आणि अनिर्बंधपणे केला आहे की त्यामुळे पृथ्वीवरील पर्यावरणाचा समतोल मोठ्या प्रमाणात ढासळला आहे.

नैसर्गिक व मानवनिर्मित पर्यावरण समस्या सोडविण्यासाठी जगातील प्रत्येक देश वेगवेगळे प्रयत्न करीत आहेत, विविध उपाय योजत आहेत. याकरिता जून 1992 मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाने ब्राझीलमधील रिओडे जानेरो येथे पर्यावरण व विकासावर दुसरी जागतिक परिषद भरविली होती. त्या परिषदेतील ठरावाचे पालन प्रत्येक राष्ट्राने करावे असे ठरले होते.

प्रस्तुत शोधनिबंध हा पर्यावरण संरक्षणात सहकारी संस्थांचे योगदान याच्या संबंधित आहे. या शोधनिबंधात भारतातील सध्याच्या सहकारी संस्थांचे महत्त्व स्पष्ट केले आहे. या निबंधाच्या दुसऱ्या भागात विकसित आणि अविकसित अर्थव्यवस्थेतील पर्यावरण संरक्षणातील सहकारी संस्थांचे योगदान याविषयी चर्चा केलेली आहे. तसेच सहकारी संस्था पर्यावरण संरक्षणाकरिता कोणत्या क्षेत्रात कार्य करतील हेही स्पष्ट केले आहे. शोध निबंधाच्या शेवटच्या भागात महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांनी पर्यावरण संरक्षणासंबंधी कोणते कार्य केले आहे ते स्पष्ट केले आहे.

सहकारी संस्थांचे स्वरूप :

'सहकार' या संकल्पनेचा शब्दश: अर्थ समूहश: एकत्रितपणे काम करणे. सहकारी संस्थेत एकत्र काम करणे असा आहे. म्हणजेच नफा तोटा दोन्हीत भागीदारी करणे होय. मात्र सहकार ही संज्ञा आर्थिक क्षेत्रात नंतरच्या काळात उदयास आली. सहकारी संस्थांचा गाभा लहान अथवा छोटी आर्थिक एकके एकत्रितपणे परस्परांच्या सहकार्याने काम करतात यात आहे. सध्याच्या सहकारी संस्थांची मुळे मध्ययुगीन युरोपीय गील्ड, औद्योगिक क्रांतीच्या पूर्वकाळातील इंग्लंडमधील परस्पर मदत गट आणि समाजवादावर आधारित काही प्रयोगामध्ये आढळतात.

सहकाराची सुरूवात इंग्लंडमध्ये झाली आणि नंतर 60-70 वर्षामध्ये इतर देशात सहकारी तत्त्वांचा प्रसार झाला. भारतात सहकारी

[illegible] ©2022 IRJHIS | Volume 3 Issue 8 August 2022 | ISSN 2582-8568 | Impact Factor 5.828

[illegible] 1904 साली सरकारने [illegible] देशातील कोणत्याही राज्यातील सहकारी [illegible] 3267 [illegible] 54 32 [illegible] आर्थिक परिस्थिती चांगली आहे. देशात [illegible]पेक्षा संस्थांची संख्या, एकूण सभासद, वसूल भाग भांडवल, खेळते भांडवल व त्यांची आर्थिक परिस्थिती चांगली आहे. देशात [illegible]शाही मार्गाने सरकारचे नियंत्रण असणाऱ्या आणि कायद्याच्या चौकटीत राहून काम करणाऱ्या एकमेव संस्था म्हणजे ग्रामपंचायत व सहकारी संस्था होय. या संस्थांचा उपयोग पर्यावरण संरक्षणासाठी कसा करता येईल ते पुढे स्पष्ट केले आहे.

सहकारी संस्था आणि पर्यावरण संरक्षण :

सहकारी संस्था पर्यावरणाचे संरक्षण कसे करू शकतात याबाबत जागतिक पातळीवरील सहकारी संस्थांचे महासंघ विचार करीत आहेत. पर्यावरण आणि चिरंजीव सहकार यावर एक प्रादेशिक परिषद थायलंडमध्ये मे 1990 मध्ये आयोजित केली होती. या परिषदेत खालील ठराव संमत करण्यात आले.

1. प्रत्येक माणसाला स्वच्छ आणि समतोल पर्यावरण प्राप्त करून घेण्याचा हक्क आहे.
2. भविष्यकाळातील पिढ्यांचे पृथ्वीवरील नैसर्गिक संपदेचे अपहरण होता कामा नये.
3. प्रत्येक व्यक्तीने पर्यावरण संवर्धन व त्याची वृध्दी करणे हे आपले कर्तव्य आहे असे समजले पाहिजे.

परिषदेच्या शेवटी सभासद राष्ट्रांनी अशी शपथ घेतली की, प्रत्येक देशातील सहकारी संस्थांनी वरील ठरावांची अंमलबजावणी काटेकोरपणे करावयाची आहे. यावरून सहकारी संस्था देखील जागतिक पातळीवर पर्यावरण संरक्षणासाठी प्रयत्नशील आहेत असे दिसून येते.

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघ आणि पर्यावरण संवर्धन :

सन 1995 मध्ये मँचेस्टर येथे जी सहकाराची सुधारित तत्त्वे आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघाने मान्य केली आहेत त्यामध्ये सातवे तत्त्व 'सामाजिक बांधीलकी अथवा समाजाची काळजी घेणे' अशा तत्त्वांचा नव्यानेच समावेश केला आहे. या तत्त्वात समाजातील महिला, बालके, वृध्द आणि पर्यावरण यांची सहकारी संस्थांनी काळजी घेतली पाहिजे असा उल्लेख केला आहे. यावरून सहकारी चळवळीची पर्यावरणाबाबतची व्यक्त केलेली जबाबदारी स्पष्ट होते. सन 1972 आणि 1992 मध्ये झालेल्या दोन जागतिक पातळीवरील पर्यावरणातील परिषदांमध्ये जाणिवपूर्वक सामूहिक प्रयत्नावर भर दिला होता. तळागाळातील प्रादेशिक आणि आंतरराष्ट्रीय सहकारी संस्था पर्यावरण संवर्धनासाठी हातभार लावतात हे मान्य झाले आहे.

पर्यावरण संवर्धनात विविध देशांतील सहकारी संस्थांचा क्रियाशील सहभाग :

खालील परिच्छेदामध्ये सहकारी संस्था विविध देशात पर्यावरण संवर्धनासाठी कशा प्रकारे मदत करू शकतात याचा आढावा घेण्यात आला आहे.

कॅनडामधील सहकारी संस्था टाकाऊ प्लॅस्टिक वस्तू, टाकाऊ टायर, ट्युब्ज तसेच वापरलेले कार्यालयीन निरूपयोगी कागद यांचे पुनर्चक्रीय प्रक्रियेतून वापरायोग्य वस्तू तयार करून पर्यावरण प्रदूषण टाळत आहेत. अशा वस्तू विकून जो पैसा प्राप्त होतो, तो पर्यावरण निधीत जमा केला जातो. तसेच तेथील सहकारी संस्था सभासद व बिगर सभासद यांच्यासाठी जागृती निर्माण करण्यासाठी कार्यशाळा व परिसंवाद भरवितात. असे करण्यासाठी पर्यावरणवादी व सहकारी कार्यकर्ते एकत्र काम करतात. थोडक्यात पर्यावरण संरक्षणासाठी निधी कसा उभा करावा याचे अनुकरण भारतासारख्या देशाला करता येईल.

झेकोस्लाव्हियामधील सहकारी संस्था जंगलाच्या संरक्षणासाठी कार्यरत झालेल्या आढळतात. तसेच शहरी गटारे, त्या गटातील पाण्याची विल्हेवाट आणि शहरातील बागा यांच्यासाठी आर्थिक मदत करीत आहेत. तेथील शेतकरी सहकारी संस्था आपल्या सभासदांना पर्यावरण सहयोगी शेतीच्या पध्दती व खतांचा वापर याबाबत मार्गदर्शन करीत आहेत.

डेन्मार्कमधील सहकारी संस्थांनी आम्लपर्जन्य, ओझोन वायूरक्षण आणि हरितगृह परिणाम याबाबतची मोहिम हाती घेतली आहे. तेथील राष्ट्रीय पातळीवरील दूध महासंघ कमी प्लॅस्टिक व ब्लिचिंग पावडर यांचा वापर करीत आहे. तसेच आपल्या उत्पादनावरील वेस्टनावर पर्यावरण मैत्री असे लिहतात.

फिनलंडमधील सहकारी संस्था पर्यावरणसंवर्धन बाबतची जाहिरात वर्तमानपत्रातून करतात तसेच उत्पादकाशी संपर्क साधून दूषण टाळण्यासाठी प्रयत्न करतात.

जपानमधील सहकारी संस्थांचे कार्य अधिक व्यापक व अनुकरणीय आहे. जपानमधील ग्राहक सहकारी महासंघ जे आपल्या भांडारातून कागद विकतो तो 100 टक्के वापरलेल्या कागदापासून तयार करीत असतो. या संघाने आपल्या आर्थिक कार्याबरोबर पर्यावरण विकास हे धोरण मानले आहे. शेती उत्पादन, पिण्याच्या पाण्याचे जलाशय यासाठी देशात जागोजागी फलक लावण्यात आले आहेत. असे फलक उत्पादक व ग्राहक यांना मार्गदर्शन करीत आहेत. जपानमध्ये नैसर्गिक शेतीकडे सर्वांचा कल दिसू लागला आहे. काही रासायनिक खतांच्या वापरावर बंदी घालण्यात आली आहे. तेथील महिलांच्या सहकारी संस्था विशेषतः महिलामध्ये पर्यावरण संवर्धनाचा प्रचार व प्रसिध्दी करतात.

वरील देशाप्रमाणेच अमेरिका, जर्मनी, फ्रान्स यासारख्या देशातील सहकारी संस्था पर्यावरण संरक्षणात गुंतल्या आहेत. तथापि, भारतासारख्या विकसनशील देशात अद्यापही म्हणावे तितके प्रयत्न सहकारी संस्थांनी केलेले दिसत नाहीत. जे काही प्रयत्न करण्यात आले आहेत त्याचा थोडक्यात आढावा पुढीलप्रमाणे -

पर्यावरण संवर्धनातील भारतातील सहकारी संस्थांचे कार्य :

भारतात विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थांनी पर्यावरण संवर्धनात अल्पसे कार्य केले आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने खत कारखाने, दुग्ध संस्था आणि साखर कारखाने यांचा उल्लेख करता येईल. इंडियन फार्मर्स फर्टिलायझर को. ऑप. लि. संस्थेने उत्तर प्रदेशात सुलतानपूर जिल्ह्यात 15 हेक्टर ओसाड जमिनीवर वनीकरण केले आहे. या कामात त्या भागातील शेतकऱ्यांना रोजगार मिळवून देण्यात आला आहे. भारतात अशा लाखो हेक्टर ओसाड जमिनीवर सहकारी संस्थांना वननिर्मिती करता येईल. यातून येणारे उत्पन्न सहकारी संस्थेला भांडवल पुरवठा करू शकेल.

भारतात गुजरात राज्यात आनंद येथे राष्ट्रीय वृक्ष लागवड सहकारी महासंघ वनविकासाच्या कामात कार्यमग्न आहे. देशात आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, ओरिसा, गुजराथ व महाराष्ट्र या राज्यात वृक्ष लागवड सहकारी संस्था पर्यावरण संवर्धनाचे कार्य करीत आहे. या कार्यात आणखी काही राज्ये सामील होण्याची गरज आहे. अलीकडे शासनाची सहकारी संस्थांना होणारी आर्थिक मदत खंडीत होत आहे. अशा परिस्थितीत हा मार्ग अत्यंत लाभदायक ठरणार आहे. इफ्कोने देशात असंख्य ठिकाणी सामाजिक वनीकरणाचे कार्यक्रम राबविले आहेत. राजस्थानच्या वाळवंटी प्रदेशातही जंगल सहकारी संस्था इफ्कोच्या प्रयत्नांनी काम करीत आहेत. तसेच मच्छीमार संस्थांनीदेखील आपल्या सभासदांना मासेमारी कशी करावी, इंजिनाची देखभाल करून पाणी प्रदूषण कसे टाळावे, मासळी उतरवण्याचा प्लॅटफॉर्म स्वच्छ कसा ठेवावा. माशांची वाहतूक व साठवणूक प्रदूषणाविरहीत कशी करावी याबाबतचे धडे राष्ट्रीय मच्छीमार सहकारी संघ आपल्या सभासद संस्थांना देत आहे.

गृहनिर्माण सहकारी संस्थादेखील नागरी भागात पर्यावरण संवर्धनाचे काम करू शकतात. त्या आपल्या कार्यक्षेत्रातील सर्व घरांच्या सभोवताली वृक्षारोपण कार्यक्रम राबवू शकतात. तसेच सांडपाण्याची व्यवस्था, घन कचऱ्याची विल्हेवाट, स्वतःच्या जबाबदारीवर लावून टाकतात. आपल्या कार्यक्षेत्रातील मोकळ्या जागांचा वापर व त्याची देखभाल करू शकतात. त्यासाठी या संस्थाकडे काही निधीची व्यवस्था सहजपणे करता येणे शक्य ज्असते. सहकारी संस्थात अनेक धर्मजाती व भाषांचे लोक एक मोठे कुटुंब म्हणून राहत असतात. त्यांना सहकारी संस्थेने एकत्रित आणलेले असते. त्यामुळे ही बाब तेथे सहज शक्य असते.

महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांचे पर्यावरणातील कार्य :

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीचा आढावा घेतला असता असे दिसून येते की, महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांनी पर्यावरण संवर्धनास आता कुठे प्रारंभ केला आहे. त्याचा उल्लेख खालीलप्रमाणे करता येईल.

महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्यांनी पर्यावरण संरक्षणापेक्षा पर्यावरणाचा ऱ्हास केला आहे असे म्हटले जाते. साखर कारखान्यांनी आपल्या सांडपाण्याची व मळीची विल्हेवाट योग्य प्रकारे न लावल्यामुळे कोल्हापूर, सांगली, सोलापूर, सातारा व अहमदनगर

 148

...ातील नद्यांचे पाणी कारखान्यामुळे प्रदूषित झाले आहे. याबाबतचा उपका प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने आपल्या पडताळणीवरून ... आहे. तरीदेखील काही साखर कारखान्यांनी आपल्या मळीची विल्हेवाट योग्य प्रकारे लावली आहे. उदा. वारणा सहकारी साखर ...रखान्याने मळी व सांडपाण्यापासून वीजनिर्मिती व खते निर्माण केली आहेत. तसेच अकलूज, गडहिंग्लज येथील साखर कारखान्यांनी मोठ्या प्रमाणावर वृक्षारोपण केले आहे. तसेच जवळजवळ सर्वच साखर कारखान्यांनी सभासदांना अनुदान देवून गोबर गॅसची निर्मिती करून वृक्षतोड व शेणखताचा अपव्यय टाळला आहे. प्रत्येक सहकारी साखर कारखान्याने प्रत्येक टनामागे 2 ते 5 रू. ग्राम विकास निधीछ म्हणून बिलातून निधी जमा करतात. या निधीतून काही भाग प्रदूषण नियंत्रण पर्यावरण संवर्धन यासाठी वापरल्यास ग्रामीण भागातील पर्यावरण सुधारण्यास मदत होईल.

सारांश:

सहकारी संस्था पर्यावरण संवर्धनासाठी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे हातभार लावू शकतात. "पृथ्वी वाचवा आणि ती जगण्यासाठी योग्य बनवा" असा संदेश त्या देवू शकतात त्यासाठी पुढील मार्गाचा वापर करता येईल.

1. सभासद, संचालक मंडळ व नोकर यांच्यात जागृती निर्माण करणे.
2. आपल्या अहवालातून व सभातून पर्यावरणाबाबत माहिती देणे.
3. वर्तमानपत्रे, मासिके यांच्यातून पर्यावरण बचाव आंदोलनाची माहिती देणे..
4. पर्यावरण संवर्धनात गुंतलेल्या स्वयंसेवी संस्था, तरुण मंडळे व शाळा यांना आर्थिक मदत करणे.
5. रासायनिक खताऐवजी जैविक खतांच्या वापरावर अधिक भर देणे.
6. रासायनिक किटकनाशकांऐवजी अमृतपाणी अंगास आणि गोमूत्र यांचा वापर करून नैसर्गिक शेती करणेस प्रोत्साहन देणे.

वरीलप्रमाणे सहकारी संस्था आणि पर्यावरण याबाबत खूप माहिती सांगता येईल. परंतु सहकारी संस्थांतील कार्यकर्त्यांनी पर्यावरण संवर्धनाकडे म्हणावे तितके लक्ष दिले नाही. केवळ सभासदांना नफ्याचे वाटप केले की आपले कर्तव्य संपले अशा भूमिकेत कार्य केले जाते. आपल्या संस्थेने एकूण नफ्यातील किमान 2% इतका जरी नफा पर्यावरण संवर्धनासाठी दरवर्षी खर्च केला तरी पुष्कळसे काम या संस्थाकडून करता येईल.. यासाठी सहकारी कायद्यात नफा वाटणीच्या कलमामध्ये सुध्दा उल्लेख असावा असे वाटते. सहकारी शिक्षण आणि प्रशिक्षणातही पर्यावरण शिक्षणाचा समावेश करण्याची गरज आहे. कारण भारताच्या सुप्रीम कोर्टाने सन 1990 मध्ये एका आदेशाद्वारे सर्व शिक्षणात पर्यावरणाचा समावेश सक्तीचा असावा असा निर्णय दिला आहे.

संदर्भ :

1. इंडियन को ऑप मुव्हमेंट, नॅशनल को ऑप युनियन ऑफ इंडिया न्यु दिल्ली 1998
2. 46 वा अखिल भारतीय सहकारी सप्ताह पुस्तिका, महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघ, 1990.
3. मोहन शंकर देशपांडे: देशपांडे तंत्र, प्रकाशिका सौ. पुष्पा मो. देशपांडे, खेडे आजरा नोव्हे. 1997 पा. 184.
4. दमन प्रकाश रोल्स को ऑपरेटिव्हज कॅन प्ले इन प्रोटेक्टिंग द एनव्हायरमेंट आसीए न्यु दिल्ली 1990.
5. मिनिस्टरी ऑफ एनव्हारयनमेंट ॲण्ड फॉरेस्टस् गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया एनव्हायरनमेंट ॲण्ड डेव्हलपमेंट हँडबुक पान 14
6. ला. मा. भोळे सहकारी संस्थांचे आर्थिक सामाजिक विकास प्रक्रियेतील योगदान, अर्थसंवाद, जाने.- मार्च 2008 पान 328.